

Ігор Дуцяк

ДУЦЯК Ігор Зенонович — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри історії України та етнокомунікації Національного університету «Львівська політехніка». Сфера наукових інтересів — логіка, теорія гіпотез, теорія означень, автоматизація абстрактного мислення.

СЕМАНТИЧНІ ОСНОВИ ТЕОРІЇ ОЗНАЧЕННЯ

Означення кваліфіковано як одну з операцій, якою поповнюють психічну складову семіозису. На основі побудови структури психічної складової семіозису виявлено ті операції, які необхідні для досягнення повноти її сформованості, однією з яких є означення.

***Ключові слова:** семіозис, психічна складова семіозису, концепт, знак, означення.*

У сучасних навчальних та наукових виданнях можна натрапити на різні підходи до тлумачення того, що є об'єктом означення; в чому полягає суть означення, зокрема, які операції треба відносити до означень, а які — ні; що є об'єктом означення; які є види означень, і як тлумачити ті види означень, які виокремлено в процесі розвитку знань у цій галузі. Значний різнобій щодо наведених питань негативно позначається на практиці формулювання означень. Тому важливим є дослідження підходів до тлумачення об'єкта означення, що стало предметом цієї публікації.

Протягом історії розвитку теорії означень накопичилась настільки велика кількість поглядів щодо різних аспектів теорії означень, що, мабуть, ці пізнавальні проблеми за кількістю різночитань можуть наближатись до такої проблеми як предмет філософії. Зокрема, ще в 1888 році Генріх Рікерт зауважив у своїй докторській дисертації “*До вчення про означення*”, що розбіжності учень про означення є дуже великі, а «ще більше розбіжностей там, де мова йде про номінальні й реальні означення, і ви можете сказати, що не існує двох сучасних логіків, які навчають про означення одне й те ж» [1, с.5]. Відтоді кількість підходів і різнотлумачень не зменшилась, а збільшилась.

© І. З. Дуцяк, 2012

Систематичний аналіз різних підходів до тлумачення означень потребує окремого викладу, водночас, для систематизації знань в галузі теорії означень необхідно розбудовувати цю теорію на основі більш загальних знань, зокрема на основі загальних положень семіотики, що й стало предметом цієї публікації.

Для формування методики дослідження візьмемо до уваги таке. Мета формулювання означення — поповнити знання про концепт (поняття будемо тлумачити як частину концепта). У такому разі, для того, щоб однозначно зафіксувати саму операцію означування, щоб виявити всі інші операції одного ряду з означенням, треба виявити всі складові концепта. Маючи множину різних складових концепта, отримаємо відповідну множину операцій, кожна з яких спрямована на поповнення знань якогось з компонентів концепта.

Водночас, психічна складова семіозису, тобто процесів з використанням знаків, містить не тільки концепти. Вона містить також образи знаків. Знак як предмет, чи явище, яке існує поза психікою, не бере безпосередньої участі у психічних процесах опрацювання інформації. Компонентами психічних процесів є образи знаків, які потрапляють у сферу актуального опрацювання інформації або з пам'яті, або внаслідок сприйняття їх органами відчуттів із зовнішньої дійсності. Отже, людина може не володіти знанням знака, і для отримання цих знань потрібні також окремі пізнавальні операції (це поповнення свого словникового запасу, знайоме кожному, хто вивчав рідну чи чужу мову).

З огляду на зазначене, пізнавальне завдання, яке детермінуватиме послідовність необхідних для його розв'язання пізнавальних дій, можна сформулювати так. Треба виявити всі психічні складові семіозису. Отримання людиною знань щодо кожної з цих складових досягається певною специфічною пізнавальною операцією (однією з яких буде й означення). Тому, в підсумку, отримаємо змогу систематизувати знання щодо операції означення та інших, суміжних з нею.

На підставі цього можна запланувати таку послідовність пізнавальних дій, яку треба виконати для розв'язання сформульованої пізнавальної проблеми:

1. Виявлення повної множини головних компонентів психічної складової семіозису, тобто такої множини, яка містить усі головні компоненти психічної складової семіозису.

2. Виявлення та систематизація всіх варіантів неповних множин головних психічних компонентів семіозису, а отже множини

пізнавальних задач і відповідних пізнавальних операцій, завдяки виконанню яких неповна множина компонентів семіозису перетворюється в повну.

За основу візьмемо структуру з елементами семіозису, зображену поруч.

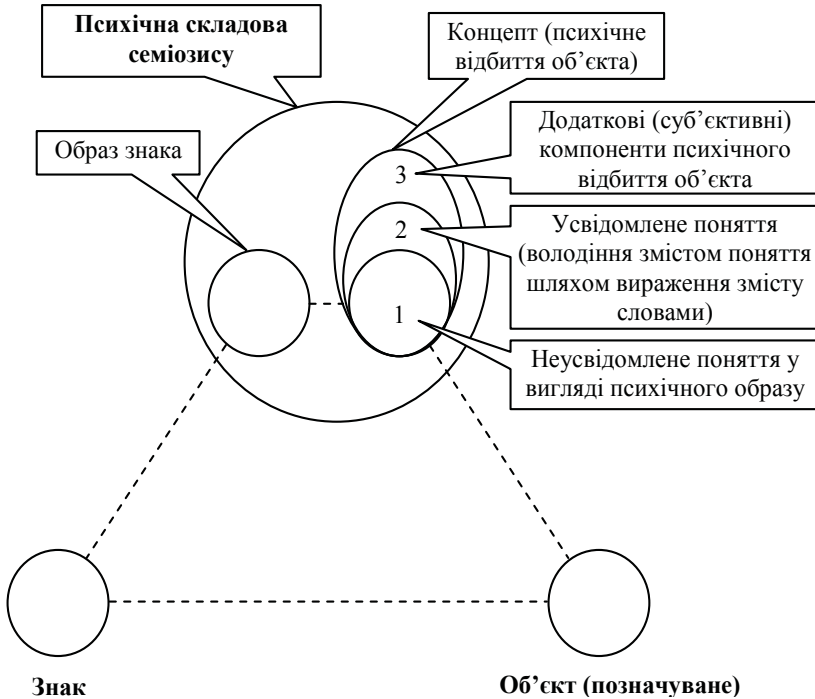


Рис. 1. Структура компонентів семіозису

Опишемо декілька процесів семіозису відповідно до наведеної схеми.

1. Одним з випадків вживання знаків є відтворення словами сприйманого органами відчуттів (це можна назвати, з одного боку, ословленням, тобто вербалізацією, а з іншого — усвідомленням, тобто виокремленням у свідомості за допомогою слів). У цьому разі процес починається з об'єкта і завершується словом, тобто мовленням, змістом якого є сприймане людиною за допомогою органів відчуття. Органами відчуття людина сприймає потік сигналів.

Початково вона виконує задачу розпізнавання образів, яка полягає в тому, що в її свідомості, тобто в психічній складовій, є такий компонент як неусвідомлюване поняття у вигляді психічного образу. Цей компонент являє собою своєрідну картотеку образів, які містяться в пам'яті людини. Коли людина накладає на поле сприйманих органами відчуттів сигналів ці образи зі своєї пам'яті, вона виявляє випадки співпадіння, а отже розпізнає об'єкти (зразки яких є в пам'яті). Ці образи об'єктів, що містяться в пам'яті, є насамперед неусвідомленими поняттями у вигляді психічних образів. Згадані неусвідомлені поняття, тобто психічні образи, зв'язані асоціативно з психічним образом знака. (Це означає, що між образом об'єкта і образом знака є умовно-рефлекторний зв'язок). Завдяки цьому людина має змогу на підставі образу знака генерувати цей знак у вигляді звукового чи графічного комплексу, або в електронному вигляді, у вигляді жесту чи шрифту Брайля. Фізична природа знака в даному випадку є неістотна. У підсумку, сприймане органами відчуттів стає зафіксованим за допомогою знаків, скажімо слів.

У наведеній вище послідовності процесів описано тільки головні, необхідні складові описуваного прикладу семіозису. Цей процес може бути доповнений, для прикладу, такою складовою: неусвідомлене поняття у вигляді образу знака асоціативно пов'язане також зі змістом поняття, тобто з множиною специфічних ознак позначуваного, виражених словами (якщо людина володіє змістом поняття). У цьому разі актуалізація образу певного типізованого об'єкта (поняття) умовно-рефлекторно актуалізує в свідомості людини зміст поняття у словесному вигляді.

Подібний до описаного вище процес семіозису відбувається також тоді, коли людина відтворює словами не сприймане органами відчуттів, а те, що в неї заплановано до мовлення попередньо сформованим в уяві комунікативним задумом.

2. Прикладом протилежного процесу є сприйняття мовлення (неважливо, що чи хто є джерелом сприйманої органами відчуттів послідовності знаків). У цьому разі людина виконує всі ті самі операції розпізнавання відчуттєвих образів, однак розпізнавані об'єкти виявляються в цьому випадку знаками. Ідентифіковані образи знаків, асоціативно пов'язані з відповідними їм концептами. Отже, умовний рефлекс породжує усі ті складові концепту, які сформовані в людини. Якщо метою спілкування було, скажімо, привернення уваги до певного предмета, то адресат мовлення має змогу знайти

в навколишній дійсності ті предмети, які вона може ідентифікувати або шляхом виявлення співпадіння у процесі накладання образу шуканого предмета, який (образ) умовно-рефлекторним шляхом актуалізовано в уяві, на актуально сприймане органами відчуттів, або, виявляючи у сприйманому ті специфічні ознаки, які становлять зміст відповідного поняття.

Аби зменшити кількість варіантів тлумачення зображеної структури компонентів семіозису, важливо дати додаткову інформацію про ці компоненти.

Насамперед, що таке *образ знака*. Візьмемо як приклад знака написане слово. Це є матеріальний предмет, складений з частинок того фарбника, яким його написали. Водночас ми можемо відтворити це зображення в уяві, що й буде образом слова як графічного знака. Подібним чином, почувши певне слово, що є послідовністю взаємодій матеріальних об'єктів, ми можемо відтворити в уяві цей звуковий комплекс, що ми і робимо в процесі абстрактного мислення (мабуть візуальними образами слів оперувати важче). Якщо людина глуха від народження, то абстрактне мислення вона може виконувати власне за допомогою візуальних образів знаків (образів графічних знаків слів, або образів жестів).

Коли людина промовляє слова подумки в процесі мислення, то ніякого звуку не виникає, отже, маємо справу не зі звуком, а з образом звуку.

У структурі концепту виділено, три складові:

- 1) неусвідомлене поняття у вигляді психічного образу;
- 2) усвідомлене поняття (володіння змістом поняття шляхом вираження змісту словами);
- 3) додаткові (суб'єктивні) компоненти психічного відбиття об'єкта.

Найнижчим, початковим ступенем формування концепту, і онтологічно (в сенсі *протягом історії розвитку окремої людини*), і філогенетично, тобто протягом історії розвитку людини як виду, протягом розвитку людства, є формування неусвідомленого поняття у вигляді психічного образу. Цей факт належить до елементарних знань з галузі психології мислення. Спочатку в дитини, чи дорослої людини формується поняття як певний образ, і лише після цього до нього підшуковують знак, назву. А вже на стадії досить високого розвитку людства чи людини виникає потреба формулювати означення, з'ясовувати ті специфічні ознаки, які підсвідомо виділенні в типізованому образі позначуваного виду об'єктів. В історії люд-

ства потреба такого роду пізнавальних дій з'явилась у мисленнєвій практиці Сократа, Демокріта, Архіта Тарентського.

Як ілюстрацію до сказаного наведу приклад з особистого досвіду мисленнєвої діяльності. Перебуваючи в шкільному віці, хоча описуване далі може стосуватися будь-якого віку, я, часто йшовши однією з вулиць, бачив, як поперечною вулицею проїжджали трамваї. Спостережувані трамваї мали якусь відмінність у формі, причому настільки незначну, що я не міг усвідомити в чому вона полягає. Цією вулицею їздили трамваї лише двох маршрутів і по одному маршруту ходили тільки трамваї з однією особливістю форми, а по другому — з іншою особливістю форми. Тож спостерігаючи збоку трамвай, який перетинав вулицю, можна було, не бачучи номера маршруту, з'ясувати це за неусвідомленими специфічними відмінностями форми. У цьому прикладі особа сформувала поняття як образ, який можна прив'язати до назви маршруту, а можна було б і не прив'язувати, якби і тим, і другим маршрутом їздили обидва види трамваїв.

Усвідомленим поняття стає після того, як людина ознайомиться з означенням, в якому розкрито зміст цього поняття як психічного образу. Зміст містить перелік ознак, які попередньо людина не усвідомлювала. Якщо людина володіє змістом поняття, то, можна стверджувати, що в неї сформовано й поняття як психічний образ, хоча зворотнього, як було сказано попередньо, може й не бути.

Третьою складовою концепту (як і зміст, не необхідною для уможливлення процесу семіозису) є додаткові (суб'єктивні) компоненти психічного відбиття об'єкта. Сюди можна віднести, зокрема, суб'єктивні асоціації належні чи певній субкультури, чи окремому індивіду. Скажімо, в мешканців України приліт великої кількості граків (гайворонів) асоціюється з осінню, початком зими, тоді як у мешканців нашого східного сусіда, те саме явище асоціюється з весною. В українців з калиною чи тополею пов'язані якісь певні соціальні асоціації, тоді як в членів інших націй подібні асоціації можуть бути викликані іншими рослинами, а з цими рослинами можуть бути пов'язані інші асоціації.

Щодо позначеного важливо відзначити насамперед, що це не обов'язково предмет — це може бути, скажімо, статична, чи динамічна ознака; це також не обов'язково матеріальний об'єкт — позначуваними можуть бути також ідеальні об'єкти. Крім того, позначуване може не існувати об'єктивно — якщо поняття порожнє (чи

через те, що містить несумісні ознаки, як наприклад *чотирикутний трикутник*, чи через те, що в даний період не існує, але може, чи буде існувати в майбутньому; коли людина фантазує чи формулює припущення). Отже, в частині випадків семіозис відбувається в умовах, коли позначуване реально не існує.

У підсумку ми отримуємо таке. Психічна складова семіозису є повністю сформована, коли людина володіє всіма чотирма її компонентами: 1) образ знака; 2) неусвідомлене поняття у вигляді психічного образу; 3) усвідомлене поняття (володіння змістом поняття шляхом вираження змісту словами); 4) додаткові (суб'єктивні) компоненти психічного відбиття об'єкта. Крім цього варіанту, є варіант, коли жоден з компонентів психічної складової семіозису не є сформований і 14 варіантів, коли сформована та чи інша частина психічної складової семіозису. Оскільки аналіз усіх цих варіантів потребує дещо більшого обсягу публікації, для зменшення кількості варіантів візьмемо для аналізу лише три компоненти:

- 1) образ знака;
- 2) неусвідомлене поняття у вигляді психічного образу;
- 3) усвідомлене поняття (володіння змістом поняття шляхом вираження змісту словами).

Для отримання знань щодо кожного з цих компонентів треба виконати окрему пізнавальну дію.

Щоб людина сформувала образ знака, її треба ознайомити з назвою концепту.

Для формування поняття у вигляді психічного образу можна показати позначуваний предмет. Однак, для цього треба не просто вказати на один предмет, бо, для прикладу, адресат цього вказування не знатиме які саме ознаки вказаного треба пов'язувати з назвою. Якщо ми хочемо сформувати поняття *дерево*, треба показати багато різних дерев, щоб адресат цього вказування порівнявши їх підсвідомо виділив спільні ознаки порівнюваних об'єктів, наслідком чого й буде формування поняття як психічного образу. Для формування поняття можна скористатися також моделями, зображеннями позначуваного. Для формування поняття *тигр* не обов'язково показувати тигра, для цього достатньо й зображення.

Для формування змісту поняття, треба або самостійно усвідомити, сформулювати словами ті ознаки, за допомогою яких відрізняють позначувані об'єкти від інших, або ознайомитись з означеннями, сформульованими фахівцями, чи зібраними в тлумачних словниках.

Якщо брати до уваги три компоненти психічної складової семіозису, то в такому разі маємо вісім різних варіантів сформованості психічної складової семіозису, відтворені в табл. 1. З цих восьми варіантів п'ятий і шостий можна вважати нереальними, оскільки в тих випадках, коли людина опанувала зміст поняття, вона тим самим створила й психічний образ поняття. У таблиці, замість терміна *концепт*, вживаємо термін *поняття*, оскільки йдеться саме про цю частину концепту.

Таблиця 1

**Типи пізнавальних ситуацій у процесі досягнення
повної сформованості психічної складової семіозису
(крім суб'єктивних компонентів концепта)**

Номер	Зміст пізнавальних дій, які необхідно виконати для досягнення повноти сформованості психічної складової семіозису	Ступені опанування суб'єктом пізнавальної діяльності психічною складовою семіозису		
		Сформованість поняття	Знання змісту поняття	Знання назви поняття
1	Нема потреби в пізнавальних діях (поняття сформоване)	+	+	+
2	Треба ознайомити з назвою поняття	+	+	-
3	Треба ознайомити зі змістом поняття (сформулювати означення)	+	-	+
4	Треба ознайомити зі змістом і з назвою поняття	+	-	-
5	Треба сформувати поняття	-	+	+
6	Треба сформувати поняття й ознайомити з назвою поняття	-	+	-
7	Треба сформувати поняття й ознайомити зі змістом поняття	-	-	+
8	Треба сформувати поняття, ознайомити зі змістом поняття й ознайомити з назвою поняття	-	-	-

Розглянемо пізнавальну ситуацію, описану в таблиці під номером 2. Це дуже поширена пізнавальна ситуація, на багато прикладів якої можемо натрапити в навчальних видання. Спочатку опису-

ють певне явище, об'єкт, а потім уводять для нього назву: таке-то й таке-то називатимемо таким знаком. Таку операцію частина дослідників називає означенням (визначенням, дефініцією). Водночас у цьому випадку ми виконуємо обернену дію: ми повідомляємо не про знак, який уже відомий суб'єкту пізнавальної лояльності, коли він, скажімо, відкриває тлумачний словник, а повідомляємо про певний об'єкт, тобто про певне попередньо сформоване поняття (і водночас про відповідний йому об'єкт). Цю мисленнєву дію, змістом якої є введення знака, треба було б назвати сигніфікацією, ознакуванням або знакуванням.

Пізнавальні ситуації, описані під номерами 5 і 6, мабуть не-реальні, оскільки в тих випадках, коли ми познайомили людину зі змістом поняття, то тим самим сформували й саме поняття. (Про операції формування понять як неусвідомлених психічних образів йшлося в попередньому тексті).

Слово *визначення* є невдале для використання в теорії означень, оскільки воно є надто багатозначне (це і детермінування, і встановлення невідомої величини). Термін *означення* в цьому сенсі має переваги: він не такий багатозначний, а, крім того, вживається в математичній літературі саме в тому значенні, в якому термін *визначення* вживається в нематематичній літературі.

Якщо прийняти, що значення — це ознака знака, і значенням є позначуваний знаком об'єкт, то доцільно позначити терміном *означення* операцію наділення знака значенням, тобто встановлення асоціативного зв'язку між знаком і значенням. Такий зв'язок можна встановити шляхом розкриття змісту поняття, асоціативно пов'язаного зі знаком (дізнавшись про ознаки позначуваного об'єкта особа, яка знайомиться з означенням, зможе вирізнити позначуваний об'єкт серед інших). Водночас такий зв'язок можна встановити також шляхом показування на позначуваний об'єкт. Отже *остенсивне означення* не є терміном, позбавленим змісту. (У багатьох навчальних виданнях означення тлумачать як розкриття змісту, і стверджують, що видом означень є остенсивне означення, що є суперечністю, оскільки в процесі показу ми не розкриваємо зміст поняття, не формулюємо словесно ті специфічні ознаки, якими позначуваний об'єкт відрізняється від інших).

Доцільно водночас увести термін для операції, якою розкривають зміст поняття, для цього можна використати слово *дефініція*. Етимологічно *дефініція* це поєднання префікса *de-* (завершення

дії) та *finis* (межа, кордон, кінець), отже, початкове значення цього терміна — встановлення меж, відмежовування чогось одного від іншого. Оскільки в процесі філогенезу людства початковим стало формування понять на рівні підсвідомого схоплення специфічних ознак об'єкта, то дефініюванням (розкриванням змісту) ми однозначно відмежовуємо позначуваний об'єкт від нетотожних з ним, хоч і подібних. Якщо прийняти, що дефініція — це розкриття змісту поняття, то її можна тлумачити як вид означення (цю операцію потрібно виконувати в пізнавальних ситуаціях, описаних в таблиці під номерами 3, 4, 7, 8).

На підставі виконаного дослідження можна висувати, що для більш виразного розмежування операцій мислення, якими формують психічну складову семиозису, доцільно виокремити й назвати спеціальними термінами не тільки розкриття змісту поняття, але й інші операції, як скажімо введення знаку.

Література

1. Rickert H. Zur Lehre von der Definition. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doctorwürde der Philosophischen Facultät der Keiser-Wilhelm-Universität in Strassburg/ Heinrich Rickert. — Без м. видання, Без вид-ва, 1888. — 66 s.

Дуцяк И.З.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ ТЕОРИИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ

Определение квалифицировано как одну из операций, которой восполняют психическую составляющую семиозиса. На основании построения структуры психической составляющей семиозиса, выявлено операции, необходимые для достижения полноты ее сформированности, одной из которых является определение.

Ключевые слова: семиозис, психическая составляющая семиозиса, концепт, знак, определение.

Dutsyak I.Z.

SEMANTIC FOUNDATIONS OF THE THEORY OF DEFINITION

Definition characterized as one of the operations, which make up the psychic component of semiosis. Based on the construction of the structure of mental component of semiosis, revealed the activities required to achieve the fullness of its formation, one of which is the definition.

Keywords: semiosis, mental component of semiosis, concept, sign, definition.

Надійшла до редакції 3.11.2012 р.